

gera.eleonora_13_22

AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

A polgárváros rendje

Társadalom, tér, nyilvánosság Budán (1686–1741)

Géra Eleonóra Erzsébet

Budapest, 2022

gera.eleonora_13_22

I. Tudománytörténeti előzmények, a doktori mű célkitűzései

A 1980–1990-es években Nyugat-Európából kiinduló, a történettudományt elérő paradigmaváltás, az ún. *Cultural Turns* a hagyományos igazgatás- és gazdaságtörténeti, majd az ezt követő társadalomtörténeti megközelítés helyett a művelődés(/kultúr)történeti nézőpontokat hozta előtérbe. Az ún. fordulatok hangsúlyeltolódásának hatására olyan, korábban alig vizsgált témák kerültek az érdeklődés fókuszába, mint a térhasználat (*Spatial Turn*), a nyilvánosság, a kommunikációs folyamatok, az épített környezet, a társadalmi reprezentáció, a szimbólumok, a rituálék és a ceremóniák (*Ritualistic Turn*), valamint a tisztesség (*Ehre*) mint társadalmi tőke.¹ A német kultúrkörhöz tartozó városok kutatói a 19. századtól kezdve elsősorban a középkori és a modern városok viszonyainak feltárására fókuszáltak, a kora újkort a két „virágkor” közötti átmeneti időszaknak tekintették. A kutatási kedvet bizonyára kedvezőtlenül befolyásolta az olyan neves szaktekintélyek, mint Winfried Schulze, Klaus Gerteis vagy Karl Vocelka negatív értékítélete is. Schulze a kora újkort a városok szempontjából egyértelműen hanyatló korszakként látta, Gerteis pedig a középkori városi hagyományok továbbélését az akkori viszonyok megmerevedéseként értelmezte, a korszakot röviden a merevség és a stagnálás jelzőkkel írta le. Vocelka még ennél is szkeptikusabban fogalmazott, amikor kijelentette, hogy a kora újkor városi történetét más korszakokhoz képest mindig alárendelt szerepet játszott.² A 20. század utolsó évtizedében kibontakozó markáns szemléletbeli változásokkal egy időben, részint azok következményeként, egyre több figyelem fordult a kora újkor városok felé.³ Igazi szemléletváltást Ulrich Rosseaux hozott, aki 2006-ban megjelent összefoglaló munkájában a Német-római Birodalom városainak fejlődését mutatta be. Bevezetőjében, a kora újkor városokról alkotott korábbi értékítéletekre reflektálva, az 1500 és 1800 közötti három évszázad városi viszonyainak átmeneti jellegében nem hanyatlást, hanem inkább lassú fejlődést látott. Rámutatott, hogy a kora újkor városi élet számos eleme valóban a középkori hagyományokra épült, ugyanakkor ezek hatása az eltelt háromszáz év alatt, különböző ütemben, mégis folyamatosan gyengült. A középkori gyökerek ellenére éppen a kora újkor volt az az időszak, amikor kialakult a vidékitől bizonyos jegyeiben (pl. időkezelés, táplálkozás, öltözködés stb.) markánsan eltérő városi életmód és kultúra. A korszak városainak fejlődésére nagy befolyást gyakorolt az állam érezhetően növekvő szerepvállalása, valamint a szakértelmiség és hivatalnokréteg létszámának emelkedése, az adminisztráció bővülése pedig a politikai kommunikációt sem hagyta érintetlenül. Gerd Schwerhoff 2018-ban megjelent historiográfiai elemzésében ugyancsak hangsúlyozza, hogy a kora újkor városi életet a hagyományos történetírástól eltérően nem valaminek a folytatásaként vagy előzményeként kell vizsgálni, hanem önálló jelenségként. Ebben az esetben nyernek valódi értelmet a korabeli aktorok közötti konfliktusok, a számukra fontos szimbólumok, mentalitásbeli különbségek. A kora újkor város egyik sajátossága például, hogy a magisztrátus számára komoly kihívást jelentett a rendkívül heterogén városi társadalom rendjét megőrizni, ezért minden korábbinál központibb szerepet játszott a konfliktusok megelőzése, például a normasértők szigorú szankcionálásával. A kortársak kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a béke és a rend fenntartásának, amit a város egész közösségének nevében eljáró magisztrátus, a szomszédság, valamint a család és az egyén szintjén a ház lakói együttesen garantáltak. A közérdek, a jog és igazságosság és a város tisztessége

– utóbbi a benne lakó egyének és szervezetek becsületének együtteseként fogták fel – a korabeli városok legfontosabb alapértékeivé váltak. A közrend megőrzése, a belső béke (*pax*) és a közösség, azaz a polgárok egyetértése (*concordia*) a korszak minden városában kiemelt szerephez jutott, a városvezetők semmitől sem féltek jobban, mint az ellenkezéstől, a nyugtalanságtól, a tömegek összeverődésétől, vagyis mindenféle rendetlenségtől. Úgy vélték, a köztisztaság, a közrend, stb. mind a város rendjének elválaszthatatlan részei, a városatyák feladata ennek fenntartása minden eszközzel. Az a magisztrátus, amely például az építési rendszabásoknak nem tudott érvényt szerezni, elveszítette a tekintélyét, a külvilág szemében nem volt képes a polgárokat és a városlakókat engedelmességre, vagyis az együttélés szabályainak betartására szorítani. A szomszédság – amely hatósági jogkör nélkül, a családfői jogkörön túlmutató, a városi hatóságokhoz hasonló ellenőrző szerepet töltött be – rendszerint a magisztrátusnál gyorsabban fedezte fel és – amennyire lehetőségei engedték – kezelte a normasértéseket. A szomszédság akár a családi szférába is beavatkozó kontrollja a céhekével rokonítható, jelentős különbség azonban, hogy míg előbbi hatásköre csak a felvételt nyert kiválasztottakra, egy szűk körre terjedt ki, addig a szomszédság szinte társadalmi különbségek nélkül figyelt mindenkire, aki térben közel lakott.

A kora újkori város középkori gyökerekhez erősen kötődő, mégis attól számos ponton eltérő kultúrájának következménye, hogy nyilvánossága szükségszerűen jelentősen különbözött a Jürgen Habermas-féle (új) polgári nyilvánosságtól, legfontosabb ismérvei ugyanis a személyes (fizikai) jelenlét és a szóbeliség voltak. A két korszak közötti eltérések hangsúlyozására alkotta meg Rudolf Schlögl a „jelenlévők társadalma” (*Gesellschaft der Anwesenden*) fogalmát.⁴ Az emberek két módon válhattak láthatóvá kortársaik előtt: megjelentek, részt vettek a közös, városi eseményeken, a szabályoknak megfelelően csatlakoztak a közösséghez: például a polgárjog, a céhtagság megszerzésével; de ennek történhetett az ellenkezője is, a város rendjének megsértése miatt kirekesztették, elüldözték, előtte azonban nyilvánosan meg is szégyenítették őket, hogy a visszatérésüket, elvegyülésüket nehezítsék. A személyes jelenlétből és a szóbeliségből következik, hogy a korabeli nyilvánossághoz elválaszthatatlanul hozzátartoztak a közösségi összetartást, a társadalom rendjének megerősítését szolgáló rituálék, illetve hangsúlyos szerepet kapott a szimbólumok nyelve is. A politikai kommunikáció hivatalos (tanácsülés – városháza) és informális (fürdő, fogadó, lövölde) színtereit sem tudták máshol elképzelni, mint a város nyilvános terein. Utóbbi fogalom alatt a kortársak a(z) – elvileg – mindenki számára hozzáférhető tereket értették, amelyek használatát rendeletek sokaságával szabályozták. A társadalom rendje, a térhasználat rendje, a rituálék szabott rendje is azt emelte ki, milyen fontos alapérték volt az együttélés/egyetértés alapja, a városban a rend. Az épített környezet, a nyilvános terek és használatuk egyszersmind a polgárság jólétét, a település gazdagságát és jelentőségét, a magisztrátus hozzáértését jelezték az idegenek számára. Az egymás közelében élő, jogilag, vallásilag, olykor etnikailag rendkívül sokszínű lakosok érdekei, igényei jelentősen különböztek, a magisztrátusok a békét és az egyetértést kizárólag szigorú szabályokkal tudták tartósan biztosítani. Nem lehettek tekintettel az erősen heterogén lakosság minden csoportjának érdekeire, ezért kizárólag a városban politikai jogokkal rendelkező polgárjogúak szavát hallották meg. A korszakot jellemző létbizonytalanságból adódik, hogy egy szegény iparos, amennyiben megszerezte a polgárjogot és a céhtagságot, nagyobb biztonságban érezhette magát és családját, mint a nála

jóval gazdagabb, polgárjog és a céhbe tartozás nélküli ismerőse. Ez egyben magyarázatot ad arra is, miért vállalták annyian a polgárjog kérvényezésével járó anyagi terheket, a sok utánajárást, illetve igyekeztek azt később mindenáron megőrizni.

A kora újkori városban a nyomtatott sajtó térnyerését megelőző időszakban a nyilvános terek kiemelt jelentőséggel bírtak. A nyilvános, azaz elméletileg mindenki számára hozzáférhető tér tanulmányozása ennek megfelelően elválaszthatatlan a nyilvánosság kérdéskörétől. A transzparencia, vagyis a láthatóság kiemelt szerepe abból következett, hogy a sokat hangsúlyozott nyilvánosság ellentéte a kora újkorban nem a magánszféra volt, mint azt ma feltételeznénk. Értelmező szótárak sokasága bizonyítja, hogy a nyilvános ellentéte a titkos, a rejtett, esetleg az exkluzív és az egyedi. A kora újkor „*face to face*” társadalmában, amikor az írott média alárendelt szerepet játszott, a személyes jelenlétnek és a szimbolikus kommunikációnak a mainál jóval nagyobb jelentőséget tulajdonítottak. Aki valamilyen okból távol maradt az eseményektől, annak a későbbiekben társadalmi-vagyoni helyzetétől függetlenül semmilyen jogalapja nem volt annak lefolyását kifogásolni. Egyúttal a személyes jelenlét fontosságát tükrözik az ok nélkül meg nem jelenőket sújtó szankciók is. A polgárjogúak kötelezettségei közé tartozott például a szavazás, ezért több helyütt a politikai jogaikkal nem élőket bírsággal sújtották.

Michel Foucault francia filozófus az 1970-es években először kiadott, azóta sokat idézett munkájában írt arról, hogy a történelem időben és térben zajlik.⁵ Míg a 19. században működő történészek elsősorban az időt tekintették értelmezési keretnek, addig a 20. században ezt a szerepet a tér vette át. Foucault természetesen ekkor még az Annales-iskola térszemléletére, a hatására kibontakozó társadalomföldrajzi kutatásokra és a topográfiai érdeklődés érezhető növekedésére, illetve az olyan térelemzésben gondolkodó várostörténészek munkájára gondolt, mint például Henri Lefebvre. A térbeli fordulat ugyanis csak a 20. század legvégén érte el a történettudományt, majd az új évezred első évtizedében annak kitörölhetetlen részévé vált. Ezzel párhuzamosan a várostörténet-írásban a városi tér az új művelődéstörténeti megközelítés egyik kiemelt kutatási területévé lépett elő.

A *Spatial Turn* paradigmaváltásának köszönhetően a tér nemcsak a cselekvés keretként, statikus elemként fogható fel, hanem relatív konstrukció (Lefebvre, Löw, Döring–Thielmann), ami a cselekvők dinamikus interakcióiból, tárgyaiból és atmoszférikus elemeiből áll össze. Martina Löw sokat hivatkozott, rövid meghatározása szerint a tér fogalma alatt társadalmi javakat és személyeket kell érteni, valamint erősen intézményi kötődés jellemzi. A tér nem kizárólag statikus értelemben, természettől adottként fogható fel, hanem dinamikusan, vagyis létrejöhet a társadalmi fejlődés, a folyamatok eredményeként ez által lehet konstruált, és egyszersmind változtatható is. Ez a cselekvésteoretikus modell egyben magába foglalja a Bourdieu-féle habitusmodellt, amelynek lényege, hogy az emberek a terek érzékelésével elsajátítják a társadalmi folyamatokat is. Az adott térre vonatkozó szabályok elsajátításának mértéke összefüggésbe hozható az egyén képességeivel, műveltségével, társadalmi helyzetével. Ugyanazon falak között máshogyan viselkednek, ha a helyiséget az adott pillanatban imateremnek, színháznak vagy ravatalozónak használják. Ezen felfogás szerint nem az építőanyag és a kivitelezés, hanem valójában a használó és a használat teremt meg a teret.⁶ A térben, mint új értelmezési keretben a kora újkori várostörténet-írás művelői is meglátták a lehetőséget, sorra jelentek meg a kötetek, ezek döntő többsége azonban tanul-

mánykötet, viszonylag ritka az egy-egy város történetét feldolgozó munka, mint például Susanne Rau monográfiája Lyon tereiről.⁷

Értekezésünk célja, hogy a forrásadottságokhoz mérten, monografikus igénnyel minél részletesebben bemutassa az Oszmán Birodalomtól visszafoglalt Buda polgárváros lakóinak világát. A források értelmezéséhez főként a német szakirodalmat hívjuk segítségül, Budán ugyanis nemcsak az igazgatás nyelve volt ebben az időszakban mindvégig német, hanem a lakók egy részét családi-gazdasági kapcsolataik változatlanul korábbi lakhelyükhöz, a német kultúrkörhöz kötötték. A város képét, identitását a polgárság határozta meg, amelynek döntő többsége német ajkú volt. A külvárosokban élő vegyes balkáni-délszláv (kb. 40%) népesség, amelynek többsége az ortodox vallást követte, legfeljebb ún. védett polgár lehetett. Ez azonban nem biztosított a katolikus német polgárokkal azonos jogokat. Ennek megfelelően a más vallású és ajkú lakosokat nem is vonták be a döntéshozatalba és magukat – az uralkodó akaratát követve – német, katolikus polgárvárosként határozták meg. A kortárs budai magisztrátus azonban hiába tartotta magát és városát a német kultúrkör részének, a német történelmi kutatás legfeljebb említés szintjén foglalkozik a közép-európai térség, azon belül is a Kárpát-medence főleg németek lakta városaival.

A városok iránti érdeklődés hazánkban a társadalomtörténet-írás és az Annales-iskola térfoglalását követően élénkült meg, kezdetben a kvantitatív megközelítés dominált. Pest társadalmának jeles kutatója, Bácskai Vera és tanítványai, követői a város definíciója, a városi lét ismérveinek meghatározása, a piacörzetek határainak kirajzolása mellett igyekeztek minél részletesebb képet rajzolni az ország városhálózatáról. A Bácskai Vera körül létrejövő kör kutatásának súlypontja azonban a 18. század második felére, utolsó harmadára esik. A Bácskai Vera által vállalkozók előfutárainak nevezett városiak egy másik világ mentalitását képviselik, s az ún. új/modern polgár típusát testesítik meg. A magyar várostörténet-írás kora újkorral foglalkozó kutatóinak érdeklődési köre nem fedti le egyenletesen a Nyugat-Európában kora újkornak nevezett időperiódust. Az Oszmán Birodalommal folytatott háborúskodás és az önálló Erdély, a vallás körüli viták, a nagy társadalmi változások komoly szerepet játszottak abban, hogy a kora újkori magyarországi várostörténet művelői elsősorban a 16–17. századdal foglalkoztak. A Habsburg uralkodók várospolitikáját és Pozsony szabad királyi város történetét vizsgáló H. Németh István kutatásainak súlypontja hasonlóan az említett két századra esik.⁸ Kállay István Székesfehérvárra vonatkozó kutatása sok 18. század elejére vonatkozó adatot közöl ugyan, ám igazgatástörténelmi megközelítése leginkább a 18–19. század fordulójára koncentrál.⁹ A térbeli fordulat a 20. század végén hazánkba is megérkezett, bölcsőjének az ELTE BTK Atelier Tanszékét tekinthetjük, de az itt született monográfiák (Czoch Gábor, Sonkoly Gábor munkái) ugyancsak a 18. század utolsó harmadától kezdik el vizsgálni a korábban soha nem látott ütemben átalakuló városi életet, kutatásaik fókuszában elsősorban a 19. század áll. Kivételt Granasztói György Nagyszombatról írott monográfiája jelent, ő időkeretnek az 1579 és 1711 közötti időszakot választotta.¹⁰ A kora újkori magyar várostörténet legkevésbé kutatott időszaka a 18. század első fele, ami egyébként Buda és Pest városára nézve is helytálló megállapítás.

Buda várának 1686-os ostroma, majd a városok újjászületésének lépéseit, a Budai Kamarai Adminisztráció alatt eltöltött évek eseményeit a 19. század végétől kezdve olyan kiemelkedő történész-levéltárosok tanulmányozták, mint Áldásy Antal, Schmall Lajos, Gár-

donyi Albert, Bánrévy György, Nagy István, Kováts Lajos, Nagy Lajos és Bónis György.¹¹ Elsősorban a város igazgatástörténetével, bírósági szervezetével, gazdasági életével foglalkoztak monográfiáikban, tanulmányaikban, forráskiadványaikban. Némethy Lajos vízi-városi plébános a visszafoglalt Buda katolikus egyházi életét, a barokk egyházi építészet emlékeit tanulmányozta behatóbban. 19. században kiadott munkáit – például a Nagyboldogasszony-templomról szólót – azért is nagyra értékelik a történészek, művészettörténészek, mivel az általa hivatkozott dokumentumok részben már nem elérhetőek.¹² Elsősorban a város épített emlékei iránt érdeklődött Schoen Arnold művészettörténész, de írásai a történészek számára is számos fontos információt tartalmaznak.¹³ Az értekezés témaválasztása szempontjából igen fontos Zoltán József kötete, ez azonban egy jelentős ponton eltér a fentebb felsorolt kutatókétól, a szerző ugyanis nem használt levéltári forrásokat, kizárólag nyomtatott források alapján dolgozott.¹⁴ 1975-ben jelent meg Budapest egyesítésének centenáriuma alkalmából a *Budapest története* sorozat harmadik kötete, amelyben Nagy Lajos – az igazgatástörténeti fejezetet készítő Bónis György közreműködésével – a történettudomány (és a művészettörténet) korábbi eredményeit szintetizálva átfogó, monumentális képet adott Buda 1686 és 1848 közötti történetéről.¹⁵ Nagy Lajos hagyományos megközelítésben összeállított kötetének központi témái a három város topográfiai viszonyainak alakulása, igazgatástörténetük (Bónis György közreműködésével) és gazdaságtörténetük vizsgálata, valamint az egyházak, a művelődés (iskolák, színház stb.) és a művészettörténeti emlékek bemutatása. Nagy Lajos és Bónis György magas színvonalú, ma is megkerülhetetlen kötetének kiadásával azonban a 19. század óta töretlen Buda iránti történészi érdeklődés hosszú korszaka zárult le. Az első, nagy nemzedék(ek) kutatói érdeklődésének fókuszában a viszonylag jól dokumentált, ugyanakkor még áttekinthető terjedelmű forrásanyaggal rendelkező 17. század vége, valamint a szabad királyi városi kiváltságok megszerzése miatt a következő évszázad első éveit (különösen 1703–1705) álltak. Különben a 18. század első évtizedeit, néhány jól feltárt részterületet leszámítva (például a királyi biztosok vizsgálata 1722–1723-ban Gárdonyi Albert tollából¹⁶), alig kutatták. A kurucok elleni védekezés, a katonaság városfejlődésre gyakorolt valódi hatása, a várost ért természeti csapások – 1709–1710-es pestis, 1712-es árvíz, 1723-as tűzvész, 1739–1740-es pestis – legfeljebb említés szintjén merültek fel. Az a kevés is, amit az egyes eseményekkel kapcsolatban írtak, gyakran félreértelmezésen alapult, amelyre az egyik legjobb példa az 1739-es tabáni pestislázadás esete, kötetünk egyik önálló fejezete. A régebbi szerzők többsége a nevezett időszakot egyfajta átmeneti korszaknak tekintette, a korábbi vagy a későbbi viszonyokat igyekezett a 18. század első felére előre vagy visszavetíteni.

Buda történetének kutatása mintegy három évtizednyi érdektelenséget követően az ezredfordulót követő időkben, Kenyeres István 2006-ban a testvérváros Pest-Buda szabad királyi városi kiváltságainak megszerzéséhez vezető útjának bemutatásáról írt tanulmánya megjelenésével vett újabb lendületet.¹⁷ Azóta a kutatás fókuszában a forráskiadás, a társadalomtörténet, a hétköznapi élet és a korábban teljesen hiányzó budai családtörténet áll.¹⁸ Nagy János tanulmányai Buda országos politikában elfoglalt helyének alakulásával kapcsolatban tártak fel eddig ismeretlen részleteket.¹⁹ Simon Katalin a 2017-ben kiadott városatlaszban összegezte és teljesen új adatokkal egészítette ki Nagy Lajos, Felhő Ibolya és mások topográfiai gyűjtéseit, kutatásait. Simon Katalin több új eredményt felvonultató tanulmányt

közölt a város egyes részeinek épített környezetéről, többek között az ő nevéhez kötődik a budai viszonyokról eddig megjelent, a korábbi statikus térszemlélet mellett a dinamikus aspektusokra kitérő egyetlen tanulmány is.²⁰

Az értekezés a Buda történetét a visszafoglalástól a 18. század közepéig, más-más nézőpontból feldolgozó *Kőhalomból (fő)város. Buda város hétköznapijai a 18. század elején* és a *Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686–1726*²¹ című kötetek kiegészítéseként készült, ezért a korábban részletesen tárgyalt témák, mint a városi kiváltságok visszanyerésének folyamata, a városigazgatás egyes kérdései vagy a családi élet legfeljebb említés szintjén jelennek meg. A polgárjog kérelmezésének feltételeiről, a polgároktól elvárt erkölcsi normákról az első két kötetben az egyes emberek szemszögéből sok szó esett, az értekezésben a polgárság közösségként, a várospolitikai alakítójaként jelenik meg. Elsősorban a polgár város politikai kommunikáció szempontjából fontos színtereit, a városházát, a városháza előtti teret, a fogadókat, fürdőket, utcákat és tereket vizsgáljuk meg részletesebben. Továbbá arra a kérdésre is igyekszünk választ adni, mit jelentett városi polgárnak, egy szabad királyi város lakójának lenni, illetve a városi közéletben részt venni. Kik voltak azok, akik valamilyen oknál fogva ebből a körből kimaradtak? A témából következik, hogy míg a *Házasság Budán* a nők szemszögéből közelített a városi élethez, ez az értekezés inkább a férfiak világát helyezi a kutatás előterébe.

II. Források, módszerek

Martina Löw definícióját és Beat Kümin munkahipotézisét követve, a forrásadottságokhoz alkalmazkodva, vizsgálatunkban a korabeli nyilvános-politikai életet elsősorban intézményi centrumokon – városháza, fogadó, fürdő stb. – keresztül mutatjuk be. Ennek oka nemcsak az, hogy ezek térben egyértelműen körülhatárolhatóak, hanem az is, hogy kiemelt szerepüknek megfelelően viszonylag jól dokumentáltak.²² Vonatkozó források hiányában a korabeli, mindkét nembeli hétköznapi emberek legfontosabb találkahelyeiről, az utcáról és piacról, jelentőségükhöz mérten aránytalanul keveset lehet írni.²³ Az ott elhangzottakat legfeljebb kirívó normasértés esetén foglalták később írásba. A magisztrátus pedig kizárólag rendészeti szemszögéből foglalkozott az utcákkal, terekkel. Egyetlen leírás sem maradt az átlagos heti vagy országos vásárokról, azok látogatóközönségről. A források konfliktusorientáltságának ugyanakkor előnye, hogy a segítségével alkalom nyílik a tér használóinak a térért folytatott vetélkedése bemutatására, vagyis a nemzetközi mezőnyben is alulreprezentált, komplexebb, analitikus megközelítésre. A konfliktusok dokumentálása nélkül például nem rendelkezünk még töredékes információkkal sem arról, milyen intenzív társasági életet éltek a budaiak. Klasszikus egodokumentumok vagy leírások ugyanis ebből a korszakból nem maradtak, vélhetően nem is készültek. Az olyan hétköznapi eseményeknek, mint hogy az ismerősök a körmenet után együtt boroztak, nagy társaságok gyűltek össze vasárnapi ebédre vagy a polgárház udvarán esténként kugliztak, nem tulajdonítottak különösebb hírértéket.

Az értekezés legfontosabb forrásbázisát Budapest Főváros Levéltárának anyaga alkotja. A II. József uralkodása előtt keletkezett budai iratanyaghoz azonban csak nagyon kevés, főleg korabeli mutató áll rendelkezésre, ezért részben darabszintű átnézéssel kutatható. A

budai levéltárnokok sajátos rendszer szerint dolgoztak, így a legtöbb témakör kinyomozásához több, igencsak eltérő fondban, állagban szükséges kutatni, ráadásul Pesthez képest viszonylag kevés a tárgy szerint csoportosított anyag. A nagy terjedelem ellenére a forrásadottságok erősen behatárolják a kutatási lehetőségeket, így bizonyos résztémákat ezekből nem tudunk pontosan megválaszolni, még a német városokról készült, rendkívül terjedelmes szakirodalom segítségével sem lehet továbblépni. A magisztrátus által alkalmazott kommunikációs technikák tanulmányozásának elsődleges forrásai a tanácsülési jegyzőkönyvek és a tanácsi levelezés (BFL IV.1002.a, IV.1002.b). Nagy mennyiségben állnak rendelkezésünkre, az 1710-es évek derekától még mutatót is készítettek a kötetek végére, de ezek logikája erősen eltér a mai mutatózás szabályaitól, ezért csak korlátozott segítséget nyújtanak. Az írásbeliség a magisztrátushoz kötődött, olyannyira így volt ez, hogy még a város kereskedelmi negyedében, a külvárosok sorában az elsőnek tekintett Vízivárosban működő albíróság sem írásban, hanem szóban intézkedett. Az ott történetekkel kapcsolatban kizárólag a magisztrátus közléseire kell hagyatkoznunk. Az első időkben betelepülő családok irattárai, már akiknek volt egyáltalán, az 1723-as várbéli tűzvészben vagy a vízivárosi árvizek valamelyikében megsemmisültek.

A budai városháza 1692–1711 közötti átépítéseiről, tárgyi világáról bizonyos években egészen jó áttekintést nyújtanak a főkamárások és az alkamárások által készített számadások és az ezek alapján készített számadásmelléklek (BFL IV.1006.e, IV.1007.b). A városi főkamárás és alkamárás személye azonban gyakran évente változott, erre vezethetőek vissza a nagy minőségbeli eltérések. Elvileg a főkamárási számadásokba bele kellett foglalni az alkamárás által készített kimutatásokat, de mivel más rendszer, más címszavak alapján könyvelték a kiadásokat és a bevételeket, ezt a gyakorlatban teljes körűen megvalósítani nem lehetett. 1711 és 1723 között a budai pénzügyek felelősei nem készítettek számadásokat, azokat utólag, a következő évtized végén próbálták pótolni. Állításaik szerint a számadások és mellékleik egy része az 1723-as tűzvészben elégett. Az 1724 és 1729 közötti időszak számadásait, ismét a felettes hatóságok felszólítására, hasonlóan sok éves késéssel állították össze, többségében olyan hivatalnokok, akik elődjük halálát követően kerültek oda, így az iratok keletkezésének hátterét nem ismerték. Ma 1714/1715-ből és 1717/1718-ból őriz Budapest Főváros Levéltára számadásmellékleket, az 1719 és 1739 között eltelt két évtizedből egyetlen melléklet sem áll rendelkezésre. A főkamárási számadások készítésének alapelve is változott, a városházán és a városi épületeken végzett munkákat együtt, gyakran a mester neve szerint számolták el, így annyit tudunk meg, hogy nevezett kőműves az adott évben melyik épületeken dolgozott. Hasonlóan jártak el az évben többször foglalkoztatott fuvarosokkal, mesterekkel. A budai számadások a sok pontatlanság, értelmezési nehézség és az időbeli, tartalmi egyenetlenségek ellenére kötetünk kutatási témáihoz pótolhatatlan részletekkel szolgálnak.

Frank Hatje szerint, aki történeti perspektívában akarja vizsgálni a nyilvánosság és a kommunikáció összefüggéseit, annak kutatásait a konfliktusokkal, azaz a szabálysértési és törvényszéki ügyekkel kell kezdenie. A korabeli normákra ugyanis sok esetben kizárólag a kivételes állapot, a tanácsülés vagy a törvényszék elé került ügyek leírásából, tárgyalásából lehet következtetni. A tisztesség mint szimbolikus tőke és az ún. tisztességjátszmákkal kapcsolatos kutatások művelői kiemelik a térbeli elrendezés és a nyilvánosság fontos szerepét.

Ebben az összefüggésben a tér az interakció színtere vagy a történés helye, amelynek a határait megsértik vagy tiszteletben tartják, megvédik vagy kiterjesztik. A konfliktusok többségét ugyanakkor nem lehet egy abszolút, háromdimenziós, kizárólag fizikai térdefinícióval leírni, helyette a konfliktusszituációkat a kontextuális térfogalom perspektívájából érdemes megközelíteni.²⁴ A törvényszéki anyagok kiemelt szerepének további bizonyítéka, hogy a kora újkori nyilvánosság és kommunikáció legnevesebb kutatóinak érdeklődési területéhez szervesen hozzátartozik a jogtörténet és a kriminalisztika, továbbá a résztvevők hátterének, motivációjának minél részletesebb társadalomtörténeti elemzése. Elég Martin Dinges, Richard van Dülmen vagy Gerd Schwerhoff nevét említeni, akik az említett területek összekapcsolásában élen jártak.²⁵ A konfliktusok részletes megismerésére, ideális esetben elemzésére is alkalmas törvényszéki akták (BFL IV.1014.b) segítségével alkalmunk adódik megismerni a város társadalmi-szociális problémáit, a város szankciós stratégiái pedig egyben feltárják a hatóságok lehetőségeit és korlátait. Ugyanakkor arról is képet kaphatunk, hogyan reagáltak ezekre a konfliktusokra a társadalmi kontrollt biztosító céhek vagy akár a szomszédság, mi számított elfogadottnak, bevett gyakorlatnak (kivételes normalitás).

A polgárság és az elégedetlen városlakók tanács ellen irányuló szervezkedésüket saját érdekükben igyekeztek a magisztrátus előtt leplezni. Az eseményeket a városi iratanyagból az ellenérdekelte magisztrátus szűrőjén keresztül ismerhetjük meg, az elégedetlenkedők nem minden esetben jutottak el a felettes hatóságokig. Amennyiben igen, a polgárok oda beküldött panaszleveleiből teljesen más kép bontakozik ki, mint amit a magisztrátus az utókor-nak átadni kívánt. A budai magisztrátus működése során keletkezett iratok által közvetített látásmódot a felettes hatóságok levéltári anyagának segítségével tudjuk más megvilágításba helyezni. A Budai Kamarai Adminisztráció vagy a Helytartótanács Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött anyagainál is adatgazdagabb kontrollforrások a Bécsi Udvari Kamara és a Bécsi Udvari Haditanács iratai. Az ügyekről a végső döntés rendszerint Bécsben született, ezért az Österreichisches Staatsarchiv aktáinak, jegyzőkönyveinek segítségével a magisztrátus ellen különböző fórumokon fellépő ellenérdekeltek álláspontján túl az egyes hivatalnokok véleményéről, időnként a döntéshozatalt megelőző egyeztetésekről is találunk feljegyzést. Kutatásunk szempontjából különösen értékesek a budai magisztrátusok tevékenységét felülvizsgáló királyi biztosok működése során keletkezett akták, illetve a vegyes vizsgálati anyagból később összeállított több ezer oldalnyi terjedelmű kötetek az Udvari Kamara anyagában.

A *Cultural Turns* képviselői a levéltári forrásokat előszeretettel egészítik ki tárgyi anyagokkal. Buda esetében azonban ezek nem sokat segítenek; a Víziváros egyik templomának freskóján láthatjuk a korszakból az egyetlen ismert, hiteles portrét a magisztrátus egyik tagjáról. A céhek után maradt tárgyi anyag a 18. század első felében igen kevés, és semmivel sem visz minket közelebb ahhoz a kérdéshez, hogy hogyan zajlott egy céhes összejövétel, oda kiket hívtak meg, miről beszéltek. A városháza épületéről a vizsgált időperióduson belül sporadikus adatokkal rendelkezünk, az építkezési munkákról a legrészletesebb leírás, néhány oldal, a 17–18. század fordulóján Johann Hölbling építőmestertől származik. Tervek, ábrázolások ebből a korszakból nincsenek, a freskók első leírása pedig a 18. század végéről származik. A vizsgált időszakból várostérkép is csak néhány maradt, ezek mind katonai, esetleg kamarai megrendelésre készültek, ezért a város védelmi funkciói, a délvidéki törö-

kellenes háborúk miatt nélkülözhetetlen vízi útvonal, a Duna, valamint az állami-egyházi fenntartású épületek kiemelésére törekedtek. A korszak végén készült néhány ábrázolást leszámítva a kutatóknak a városképeket hasonlóan nélkülöznie kell. Az 1730-as évek derekán készült ábrázolások, amelyeket mintaként többször felhasználtak, az egyházi épületek hangsúlyos megjelenítésével az uralkodók ellenreformációs sikereinek kidomborítására törekedtek. Buda az európai emlékezetben az Oszmán Birodalomtól visszafoglalt jelentős erődvárosként élt, a képek ennek megfelelően a valóságosnál jóval meredekebbnek ábrázolták a várhegyet. Valószínű, hogy a magánházakat a kor szokásának megfelelően térkitöltő elemként rajzolták a városképekre, ezek sematikus kinézete is erre utal, az ábrázolók célja kizárólag az volt, hogy sűrűn lakott, nyüzsgő település benyomását keltsék.

III. Főbb eredmények

A kora újkori város a 18. század második felének tudatos városrendezési terveihez képest kevésbé átgondoltnak hat, ez azonban csak első ránézésre tűnik így, az épületek, közterületek egyértelműen tükrözték tulajdonosaik, használóik társadalmi helyzetét. Ezt a rendet a városok magisztrátusa építési rendszabásokkal igyekezett megőrizni. Az ideális várossal kapcsolatos elméleteket az építőmestereken, művelt embereken kívül nem sokan ismerték, ugyanakkor az egyszerű ember tapasztalatból tudta, hogy minden város szíve a tágas piactér, ahol a városháza magasodott. Minél közelebb lakott valaki a városházához, annál magasabban állt a városi hierarchiában, amit törvényszerűen háza is tükrözött. A lakóhely és a társadalmi helyzet közötti összefüggésre világít rá 1723-ban Zennegg budai kamarai felügyelő levélváltása az Udvari Kamarával és az Udvari Haditanáccsal a várparancsnok elszállásolása ügyében. A tűzvészt követően a várparancsnok háza a Várban lakhatatlanná vált, ezért von Daun grófot ideiglenesen a város tulajdonában lévő egykori von Kurtz-házban szállásolták el, az Országút városrészben. Zennegg nem győzte hangsúlyozni, milyen méltatlan helyre, a vízivárosi városfalon kívül eső, külvárosi ingatlanba került a várparancsnok, akit rangjánál fogva sehol máshol nem lehetne elszállásolni, mint a Várban.

Buda földrajzi adottságai következtében már a középkortól kezdve kétpólusú várossá fejlődött. A nagy piacterek nem fértek el a Várban, ráadásul a legjelentősebb kereskedelmi útvonalnak a Duna számított, ezért a folyó melletti Víziváros piacterei kereskedelmi szempontból fontosabbak voltak, mint a Várban lévő középkori eredetű piactér. A piac, a kereskedőtársaságok üzletei a vízivárosi vásártéren és a Fő utcán kaptak helyet, s mivel az utazók zöme hajón érkezett és a postakocsi is erre járt, itt találjuk a legnagyobb, legszínvonalasabb fogadókat is. A Várban lévő vásártér kereskedelmi jelentősége ugyan elmaradt a vízivárosié mögött, de az igazgatási központ, a polgárság gyülekezőhelye egyértelműen ide került. Az itteni városháza elsőbbségét senki nem vonta kétségbe, a Víziváros igazgatási központja ugyanis csak albíróági státussal rendelkezett. A városházák a középkori hagyományokat követve a városok központi helyén, fontos kereskedelmi útvonalak csomópontjában, rendszerint a legnagyobb, piacnak is helyet adó tereken magasodtak, a plébániatemplom közelében. A városházák és környékük nemcsak elhelyezkedésük, hanem multifunkciós jellegük miatt is a városi élet központjai voltak: a politikai élet elsődleges centrumai, megkerülhe-

tetlen információs központok, a polgárság és más városlakók gyülekezőhelyei, az ünnepek kiindulópontjai, rendezvények helyszínei. A politikai döntéshozatalban kizárólag férfiak vehettek részt, ettől függetlenül a városházát mégsem tekinthetjük a férfiak kizárólagos terepének. Ritkábban, de azért nők – főként özvegyasszonyok, nemesasszonyok – is megjelentek a városháza hivatalaiban vagy a tanács előtt, több alkalmazott pedig a családjával a városháza épületében lakott. A török kiűzése utáni Buda első városházája építéstörténetének Nagy Lajos szentelt külön tanulmányt.²⁶ A témát korábban Schmall Lajos, Schoen Arnold és Némethy Lajos is érintette, de megmaradtak a művészet-, azon belül pedig az építéstörténet témakörén belül. A városházi terek használatára, az egyes funkciók változására, a berendezésre és a berendezési tárgyak, bútorok (pl. a tanácsosok karosszékei) szimbolikus értelmezésére, a tanácsülések menetére, politikai kommunikációra vagy a viselkedési szabályokra nem tértek ki.

A szabad királyi városi rang megszerzésére törekvő Buda erején felül igyekezett városházáját megigényelt jogállásához jobban illő, reprezentatívabb épületté alakítani. A korabeli városházák, bár a polgári önrendelkezést szimbolizálták, ellentmondásos módon ezt a nemesek-arisztokraták városi palotáihoz hasonló épülettel hangsúlyozták. Feltételezésünk szerint nem véletlen, hogy az 1702-ben megkezdett első nagy átépítés ötletadója, Johann Hölbling a budai városháza főhomlokzatát von Schweidler főhadbiztosnak az utca túloldalán álló háza mintájára alakította ki. Korabeli ábrázolás egyik épületről sem maradt ránk, de a Schweidler-házat a szemtanúk tekintélyes méretű, tetszetős palotaszerű épületként írták le. Bizonyára nemcsak szemrevaló mivolta és közeli fekvése miatt tekintette zsinórmértéknek az építőmester a Schweidler-házat, hanem a tanács és a városlakók így kívánták elegánsan a katonai hatóságok tudtára adni, hogy magukat egyenrangú félnek tekintik. A katonaság sokáig vitatta ugyanis a budaiak pallosjogát, a főhadbiztossal pedig éves rendszerességgel összetűzésbe kerültek a hadiadó miatt. Schweidler erőszakos, a városi jogokat semmibe vevő fellépése miatt számos alkalommal nyújtottak be panaszt a felettes hatóságokhoz. A városházák klasszikus ismertetőjegyei közül elsőként az emeleti tanácsszobához tartozó zárt sarokerkély épült meg. Buda polgársága számára legalább olyan jelentőséggel, identitás-teremtő erővel bírt a hajdan a városban őrzött középkori egyházi kincsek visszaszerzése, mint a szabad királyi városi kiváltságoké. Nem találták elegendőnek a városháza évenkénti beszentelését, szakrális térré avatását, 1717-ben a két visszaszerzett értékes ereklye elhelyezésére az emeleten kápolnát alakítottak ki. A városházán elhelyezett Szent Kereszt és Alamizsnás Szent János ereklyék megtekintésére időnként idegen urak, vagyis olyan személyek jelentkeztek be a magisztrátushoz, akikkel hivatalosan a városnak nem volt dolga. A közös imádság és a látogatóba érkezők megvendéglése egyúttal alkalmat kínált új támogatók szerzésére. A kápolna kis huszártornyában kapott helyet az ún. polgárharang, ami nevét arról kapta, hogy ennek megszólalása jelezte a tanácsülések kezdetét és végét, hívta szavazni tisztújítás idején a polgárokat.

A városháza hivatali, reprezentatív és szakrális funkcióinak erősödése lassanként háttérbe szorította a kereskedelmi egységeket. A fölszinten lévő kocsmát és az üzleteket az ezekhez tartozó lakásokkal fokozatosan felszámolták és hivatali helyiségekké alakították át. Az építéstörténeti szemszögből készült munkákból a városgazdálkodás szempontjából rendkívül fontos pince szinte teljesen kimaradt, ezért tartottuk fontosnak az értekezésben

külön fejezetekben bemutatni a városi pincét és dolgozóit. A budai bor jelentőségét növelte, hogy válságok idején a pénz helyettesítőjeként használták, a városi alkalmazásában állók éves bérének részét képezte a borjárandóság, de alkalmi megrendeléseket (például a városháza épületén dolgozó mestereknek) is fizettek borral, sőt, maga a város is elfogadott bort pénz helyett, például polgárdíj vagy adóhátralék fejében. A városi borkészítés központja és a borok őrzésének helye mindvégig a városházi pince volt. Idővel azonban a városháza gazdasági szerepénél fontosabbá vált a reprezentatív és a szakrális jelleg hangsúlyozása, de azért gazdasági funkcióját sem veszítette el teljesen. Egyik legjobb példa erre, hogy a városházán, gyakran a nagyteremben, tárolták a városi építkezésekhez szükséges építőanyagokat, az ünnepek díszleteit, az üres hordókat, a tűzoltó szerszámokat. A városháza egyben a jól őrzött raktár szerepét is betöltötte. A térhasználat elemzése során felhasznált források új adalékkal szolgálnak az épületben lakó törvényszolga feladatköréhez, aki a foglyok őrzése mellett nejevel együtt a házmesteri teendőket is ellátta, a különálló részben lakó éjjeliőrök pedig a nagy városi ünnepek díszleteinek készítését, őrzését kapták feladatként, illetve közreműködtek a körmenetek alkalmával.

A szabad királyi városi kiváltságok megszerzése, s a budai városatyák ekkor még tartalmatlan fő- és székvárosi címhez kapcsolt igényei, a polgári öntudat növekedése mind abba az irányba mutattak, hogy a városháza a késő középkorban megszokott nyilvános közösségi tér helyett egyre zártabbá vált, exkluzív jellege erősödött. Még a tisztújítások alkalmával sem mehetett be minden polgár a nagyterembe szavazni, csak az arra kijelölt választmány tagjai. A polgárság hiába kérvényezte, hogy szószólójuk hivatali helyiséget kapjon a városházán, ezt a felettes hatóságok támogatása ellenére sem sikerült elérni.

A városházára csak határozott céllal lehetett bemenni, ezzel szemben az épület előtti tér mindenki előtt nyitva állt, igazi multifunkcionális, nyilvános központként működött: a városi (polgári) reprezentáció elsődleges színtere, szabadtéri szakrális centrum, a közösség egészségének érdekében induló körmenetek kiinduló és végpontja, a Szentháromság-kultusz szíve, de itt állt a város joghatóságát szimbolizáló pellengér is, munkanapokon pedig piacnak, hetivásárnak adott helyet. A felsorolt reprezentatív-szakrális jogi funkciókhoz képest a tér kereskedelmi jelentősége háttérbe szorult, főként lokális igényeket szolgált ki.

A 18. század első felében a városi életet, kultúrát, a polgári identitást még messzemenőig meghatározta az egyház és a vallás. A városvezetők – ahogyan mindenki, aki a város alkalmazásában állt – Isten kegyelméből kerültek hivatalba, a munkát eskütétel után kezdhették meg, de a tanácsüléseken sem feledkeztek meg a kezdő imádságról. A város és a hit szoros kapcsolatát jelképezte a számok szimbolikája: a belső tanácsosok tizenketten voltak, mint az apostolok, a külső tanácsosok kétszer tizenketten. A város, a polgári identitás és a katolikus vallás elválaszthatatlanul szoros kapcsolatát bizonyítják a számadáskönyvek, számadásmellékletek. Évente visszatérő tételek az egyházi-városi ünnepre kiadott összegek. A közreműködő templomi zenészek és a díszlovásokat leadó katonák járandóságukat a város pénztárából kapták. A Buda örökös plébánosainak megtett jezsuiták és a szabad királyi városi rangját visszanyert település vezetése között a főkegyúri jog kérdése ugyan folyamatosan vita tárgyát képezte, ebből a városiak a hétköznapiakban vélhetően nem sokat tudtak, olyan szoros kapcsolat kötötte össze a városházát a plébániatemplommal és a jezsuitákkal. Tisztújítás, az új polgármester eskütétele elképzelhetetlen volt a plébános, a jezsuiták rendfő-

nökének közreműködése nélkül, aki az ünnepi szentmisét celebrálta. A város és a jezsuiták közötti kapcsolatot erősítette a rend által szorgalmazott Szentháromság-kultusz budai meghonosítása. A városháza előtti tér szakrális jellegét a Szentháromság-oszlop felállítását követően (1709) senki nem vonhatta kétségbe. A városháza és előtte a Szentháromság-oszlop a Habsburg-reprezentáció mellett egyben a katolikus vallás elsőbbségét is hirdette.

Azokban a városokban, ahol a lakók több vallást követtek, kifejezetten fontosnak tartották a szakrális terek elhatárolását és az egyes vallások közötti hierarchia vizuális megjelenítését, egyértelműsítését. A városi ünnepek nemcsak a többségi valláshoz tartozó (polgár)közösség összetartozását erősítették, fejezték ki az ott élő kívülállók számára, hanem egyszersmind identitásteremtő szerepet is játszottak. Az éves ünnepekről készült leírások többsége a katolikus dominanciához hasonlóan az egyes nációk közötti rangsort is tükrözi: a plébánia- vagyis főtemplomban kizárólag németül prédikáltak, a magyar és a horvát prédikációk a templomon kívül, szabad ég alatt, esetleg valamelyik külvárosi templomban hangoztak el, ahová kizárólag a helyi közösség járt. A visszafoglalás évfordulós ünnepein a jezsuita plébános fő prédikációja, az ünnepség egyik fénypontja hasonlóan német nyelvű volt. A város ünnepein megjelentek – és a láthatatlan határvonalon kívül rekedt más vallású nézők – számára a katolikus vallás elsőbbsége mellett a német nyelv kiemelt jelentősége jelentette a másik fontos üzenetet. A katolikus jelenlévők számára közösségteremtő erejű városi ünnepeket az ortodox közösség tagjai – joggal – kirekesztésként, a másik felekezet erődemonstrációjaként élték meg.

A kis rituálékon az elnevezésnek megfelelően kiválasztottak csoportja vehetett részt. Ezek egyébként nem korlátozódtak azokra az alkalmakra, amelyeken a magisztrátus egésze megjelent, ide sorolták többek között a céhek lakomáit, de akár egyes prominens személyek kisgyermekének keresztelőjét is. Ezeknek a rituális elemekkel kísért étkezéseknek a nyilvánossága korlátozott, legfontosabb funkciójuk a rang, a társadalmi presztízs és a megbecsültség közszemlére tétele és megerősítése, valamint a kapcsolatteremtés volt. További különbség a nagy rituálékhoz képest, hogy a meghívottak nem a város többi lakója, hanem kis létszámú, zárt, exkluzív körök tagjai felé demonstrálták odatartozásukat. Ezeket a vendégségeket a városi nyilvánosság egyik formájaként is felfoghatjuk, s ebben az értelemben azonosnak tűnnek Erving Goffman és Norbert Elias azon elképzelésével, miszerint a kastélyok zárt világában az arisztokrata társaság saját magának konstruált nyilvánosságot. A Habermas-féle értelemben ezek a lakomák nem értelmezhetőek a polgári nyilvánosság speciális, korai megjelenéseiként, gyakoriságuknál fogva a jelenlévők társadalmában legalább olyan fontos, ha nem fontosabb szerepet tölthettek be, mint például a körmenetek. Kizárólag meghívásos alapon lehetett részt venni ezeken az étkezéseken, amelyek abban is eltértek a polgári nyilvánosság későbbi kedvelt színtereitől, például a kávéházaktól és a szalonoktól, hogy itt nem a kötetlen együttléten volt a hangsúly. A meghívottak szigorú, a társadalmi rendnek megfelelő ülésrendben foglaltak helyet, állandóan meg kellett felelniük a tőlük elvárt írott és íratlan viselkedési normáknak. 1733 decemberében, amikor a tárnoki városok küldöttsége abban a megtiszteltetésben részesítette Budát, hogy a városházájában helyezték el a tárnoki levéltárat, az ünnepélyes eseményt ebéd zárta. A források szerint az ebéden a városok követei beöltözve jelentek meg, vagyis egyértelműen protokolláris alkalmon vettek részt. A ritualizált, szabott formai keretek között zajló étkezés egyik célja az aktuális

politikai kérdések megvitatása volt, az itt elhangzottak azonban rendszerint nem kerültek a szélesebb nyilvánosság elé. A városi számadások adataiból arra következtethetünk, hogy a magisztrátus rendszerint akkor érezte szükségesnek a polgárok egy részét ebédre, vacsorára hívni, amikor a polgárság elégedetlenkedni, szervezkedni kezdett. A kora újkori városok rituális élete – beleértve a kis és nagy rituálékat is – elsősorban a fennálló társadalmi rend megerősítését szolgálta.

A piacok, vásárok a korszak megkerülhetetlen, elsődleges információs központjaiként működtek, ahol a felettes hatóság, jelen esetben a szabad királyi város, közhírré tette rendeleteit, hirdetményeit. A piacokon és a vásárokon azonban nemcsak a hatóság kommunikált a helyi lakossággal, hanem a távolról érkezők és a helyiek is itt beszéltek ki az őket érdeklő újdonságokat, eseményeket. A piac és vásárterek – nemcsak a városháza előtti piactér – jóval többet jelentettek az árucsere egyszerű helyénél. A külön vásári kultúráról beszélő Michaela Fenske meghatározása szerint az országos kirakodó- és állatvásárokhöz magától értetődően hozzátartozott a korszakban az evés-ivás, a beszéd, a játék és a gyógyítás, de ugyanakkor mindenféle csalás és hamisítás, zavarkeltés is.²⁷ A piaci árusítást és a vásárolást a városok a rend biztosítása érdekében részletesen szabályozták, ezek az alkalmak egyszersmind a város felettes hatóság mivoltának megjelenítését is szolgálták, ezért nagy gondot fordítottak a rend biztosítására, a várost képviselő tisztviselők, alkalmazottak felvonultatására. A tolvajok, csallók elrettentése céljából az országos vásárok rendjére a területileg illetékes vízivárosi bíró és esküdtjei vigyáztak. A kisebb értékű lopások esetében a helyszínen, szóban ítéleztek, majd ezt követte a büntetés végrehajtása a vásárolók előtt. A gyanúsítottak és a tanúk meghallgatása a büntetés kiszabásával legalább olyan érdeklődésre tartott számot, ha nem nagyobbra, mint a mutatóvanyosok előadásai.

Az utóbbi évtizedekben (Beat Kümin, Ann B. Tlusty, Martin Scheutz kutatásai nyomán) széles körben elfogadott nézetté vált, hogy a kora újkori nyilvánosság szempontjából a fogadók kiemelt jelentőséggel bírtak. Az a régi elmélet, miszerint a fogadókat kizárólag férfiak látogatták volna, megdőlt ugyan, és a budai példák ugyancsak ezt igazolják, a látogatók döntő többségét mégis a felnőtt férfiak adták, vagyis elsősorban maszkulin terepként értelmezhetjük. A városi belpolitika iránt érdeklődő polgárok és a valós beleszólási joggal nem bíró, de azért a véleményüket elmondani kívánó szomszédok, ismerőseik fogadóban, kocsmákban gyűltek össze beszélgetni, vitatkozni, a magisztrátus ellen szövetkezni. A városháza polgárteremnek hívott tágas termébe nem mehettek, oda csak meghatározott okból, kizárólag a magisztrátus hívására léphettek be. A korszakban a városházával szemben a fogadók, kocsmák váltak a közösségi élet tömegek számára megközelíthető közösségi tereivé, ahol az étel-ital, szórakozás mellett eltérő társadalmi körből érkező, különböző vagyoni helyzetű és életkorú emberek szóba elegyedhettek, kapcsolatba kerülhettek. A magisztrátussal elégedetlenkedő polgárok nagyobb feltűnés nélkül találkozhattak olyan állami tisztviselővel, katonatiszttel vagy egyéb művelt személlyel, aki tanácsaival, javaslataival, kapcsolataival segíthette a szervezkedőket. Eltérő társadalmi rétegekhez tartozók találkozása, különösen jelentős mennyiségű alkohol fogyasztása mellett azonban gyakran szóbeli vagy akár tetteges konfliktus kialakulásával végződött. Ezek többsége így vagy úgy a felek tisztességéről, becsületéről szólt. A fizikailag behatárolt térben, ahol a mulatozás mellett gyakran esett szó komoly témákról is, nagyon figyeltek arra, mi hangzik el az egyes emberek személyével

kapcsolatban. Az itt tett kijelentéseknek nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mintha azok az utcán vagy más nyilvános térben hangzottak volna el. Emiatt a történészek egy része a fogadót minősített nyilvános térként értelmezi, amit egyébként a budai források is igazolnak.

A Budán csecsemőgyilkosságokkal vádolt nők ügye alapján arra következtethetünk, hogy bár a prostitúció a fogadók egy részében, jellemzően a hátsó traktusban, jelen volt, a fogadóépület bizonyos részei, ahol a női cselédek tevékenykedtek, egyfajta átmeneti, szürke zónaként foghatók fel. A bajba került várandós hajadon nők, akiket korábbi munkaadóik elküldtek, a fogadókban kerestek menedéket. A fogadósnekat polgár feleségeként, valamint a létesítményben betöltött szerepüknel fogva, az átlagos nőknél nagyobb megbecsülést övezte, amennyiben ők segédkeztek cselédleányaik szülésénél és/vagy bábát hívtak, majd tanúskodtak, a fiatal nőket felmentették a vád alól. Szerencsésebb esetben a kisgyermeket dajkaságba adták, az anyja pedig a fogadóbeli szolgálatból visszatérhetett a polgárházakhoz, esetleg a fogadósne keresett férjét számára. A fogadó ivója a 18. században még tisztes helynek számított, így akit nem ismertek annyira, hogy az otthonukba hívják vagy nem is volt nekik, azzal beültek egy pohár ital mellett beszélgetni. A vigyázó tekintetek előtt a budai fogadókban férfiak és nők ismerkedhettek becsületük sérülése nélkül. A fogadók a hét minden napján – esetenként az előírt nyitvatartási időn túl is – fedelelet, ételt-italt, szórakozást kínáltak, ez leginkább azok számára volt fontos, akiknek nem volt saját lakása. A polgárok inkább a délutáni – kora esti órákban mentek a fogadókba, a fiatal legények, inasok, diákok, katonák a későbbi órákban.

A török kiűzése utáni budai fürdők történetét a kutatók a kortárs dr. Lorenz Stocker és az ő munkáját az 1730-as évek elején átdolgozó Franz Vanossi adatai alapján, valamint az egybefüggő levéltári anyagok segítségével mutatták be. Ennek megfelelően a tulajdonosváltásokon és a létesítmények építéstörténetén, valamint az egyes vizek gyógyító célú alkalmazásánál többet nem lehetett megtudni. Sem a látogatók számáról, társadalmi hovatartozásról, sem a fürdőeletről nem álltak rendelkezésünkre információk. Ezt a legváltozatosabb levéltári állagokból igyekeztünk pótolni, az így előkerült mozaikokból virágzó fürdőkultúra képe bontakozik ki, amelynek híre az országhatárokon túlra elért. Buda természeti adottságainak köszönhetően a kocsmák és fogadó közösségi életben elfoglalt központi szerepéhez rokonítható szerepet töltöttek be a fürdők. A források egyértelműen igazolják, hogy a budai fürdőket már az ostrom alatt birtokba vették a keresztény katonák, azok nem mindig megfelelő állapota sem tartotta vissza a gyógyulni, tisztálkodni, szórakozni vágyókat. A fürdők – elsősorban a 17. század legvégén az Eckher család tulajdonába került, igényesen felújított, nagy kerttel körbevett Császár fürdő – nagy népszerűségnek örvendtek az előkelőbb vendégek, magas rangú katonák, egyháziak körében. A távolról érkező vendégek mellett a helyi családok számára vallástól és vagyoni helyzetétől függetlenül állandó programmá vált a fürdőlátogatás. A vendégkör a fogadókénál szélesebb nyilvánosságot jelentett, a heti fürdőzés igazi családi program volt, a férfiakkal együtt a nők, a gyermekek és a nagyon idősök is elmentek. A két nemet igyekeztek legalább fürdőzés, öltözés közben elválasztani, a közös helyiségeket, az udvart vagy a fürdőhöz tartozó fogadót azonban közösen használták. A nők és a nagykorúság küszöbén álló fiúk – a polgárjog későbbi várományosaiként –, vagyis olyan csoportok, amelyek egy fogadóbeli konfliktusból részben vagy utóbbiak esetében teljesen kimaradtak volna, gyakran bekapcsolódtak a vitákba. A megjelentek számából

és a fürdőhelyi nyilvánosság speciális összetételéből következik, hogy az egyes csoportok közötti társadalmi feszültségek a fürdőkben könnyen felszínre törhettek. Ez különösen igaz a tabáni fürdőkre, ahol az ortodox vallású délszlávok némileg eltérő fürdőzési szokásait eleve fenntartásokkal kezelték a fürdős-sebészek (és az erről író dr. Lorenz Stocker orvos), valamint a katolikus, többségében német ajkú polgárok, városlakók. Ennél is súlyosabb társadalmi feszültségeket eredményezett az a tény, hogy az összefoglaló néven rácoknak nevezett, többségében balkáni eredetű ortodox közösség feletti joghatóságot kezdetben a katonaság, majd a magisztrátus gyakorolta. A város még a felettes hatóságok kifejezett utasítására sem ismerte el egyenrangúnak az ortodox közösség tagjait, kezdetben jobbagyként kezelte őket, a később a számukra létesített ún. védett polgári státus pedig nem feleltethető meg teljesen a katolikusok polgárjogának. A magisztrátus, bár a katolikus rácnak nevezett horvát csoportokkal szemben jóval engedékenyebb volt, nekik sem engedte meg, hogy külön céheket alakítsanak, a magyarokkal együtt csak a német nyelven működő céhekhez csatlakozhattak. A fürdőkben mondott, egyes nációk ellen megfogalmazott sértések komoly veszélyt jelenthettek a közrendre, egészen kis ügy – akár egy inas elveszett gombjai – is tömegjelenetté, extrém esetben az egész városrészt érintő mozgalommá alakulhatott. Ennek megelőzésére a tabáni fürdőkhöz gyakran tartozott fogda, hogy a hangadók elkülönítésével mielőbb úrrá legyenek a helyzeten. Felvetésünket arról, hogy a budai fürdők speciális nyilvános térnek tekintendők, több külföldi szakmai fórumon megvitatták és elfogadták.²⁸

A városi polgárok közös védelmi gyakorlatainak egész Európában és Magyarországon régi hagyománya volt. A visszafoglalt városokban még reális veszélynek tekintették a törökök esetleges megjelenését, így a tűzfegyverek ismerete mindenképpen többet jelentett egyszerű időtöltésnél. A lőterek, lövőházak a polgárság számára olyan nyilvános tereket jelentettek, ahol például a fogadóknál jóval bizalmasabb körben, teljesen maguk között vitathatták meg a város ügyeit. Lövöldébe járni és a polgárőrség tagjaként fegyverrel felvonulni a közösségi összetartozás érzésének erősítésén túl egyben a polgári reprezentáció egyik legfontosabb megnyilvánulási formájává lényegült. A nemesek és a katonaság kötelékébe tartozók kivételével ugyanis tiltották a közrendűek fegyverviselését, a polgárjoggal rendelkezőkét pedig szigorúan szabályozták. A városfalhoz, a város címerét viselő kapukhoz vagy a városi tulajdonban lévő ingatlanokat jelző zászlókhoz – Budán a fürdőkre tűztek ki zászlót – hasonlóan praktikus haszna mellett szimbolikusan is értelmezhető a polgárőrség őrzőjárata. Jelenlétükkel mintegy körbekerítették, bejárták, mindenki számára láthatóvá tették a város joghatósága alá eső területet. Ennek Budán különös jelentőséget adott az a tény, hogy a joghatóság kérdése körüli feszültségek a magisztrátus és a várparancsnok között állandósultak. A szakirodalom állításával szemben²⁹ a Rákóczi-szabadságharcot követően a polgárőrség szerepe nem korlátozódott a városi ünnepeken vállalt reprezentatív szerepre, hanem az 1720-as években az éjjeliőröktől átvették a vásárok felügyeletét, esténként a katonai őrséghez hasonlóan az utcákon és a határ közel eső részén őrzőjártak, illetve a pestis idején is fontos szerepet kaptak a rend fenntartásában. Már nemcsak a városi ünnepek résztvevői vagy a koszorúlovészetre kilátogató helyi lakosok találkozhattak a fegyvert viselő helyi polgárokkal, hanem a budai országos vásárra érkező idegen piacozók is. Számukra fontos üzenete volt annak, hogy a „város szabadságának védelmében” a polgárőrök járőröztek, akik az ott megjelenő idegenek számára láthatóvá tették a szabad királyi városnak és polgárságának hatalmát.

Az utolsó, az 1739–1742 közötti pestisről szóló nagy fejezet konkrét példával igazolja, mi történik akkor, ha a mindenáron fenntartani kívánt rend felbomlik, az emberek nem a tőlük elvártak szerint viselkednek. A szakirodalomban elterjedt téves elképzelést, miszerint a jog nélküli nincstelenség, mégpedig a tabáni ortodoxok lázadtak fel, sikerült a bécsi levéltárakból előkerülni egyértelmű bizonyítékokkal cáfolni. A tabáni felkelés vezetőinek többsége az egzisztenciájukat féltő horvát, német és magyar katolikus polgárok közül került ki, az ortodox közösségből alig néhány fő csatlakozott. Az ügyben kiküldött vegyes bizottság megállapította, hogy a polgárok a többi városrészben hasonló módon szervezkedtek, s maguk mögött tudhatták a magisztrátus tagjainak támogatását is. A tabániak korábbi akcióját, a pestiskórházba kirendelt fürdős házfalára rajzolt akasztófát, sem a helyi albírószágok, sem a magisztrátus, sem a várparancsnok nem vizsgálta ki, ezen is felbátorodtak a helyiek. Az egészségügyi személyzet mindennaposá vált szóbeli fenyegetése ügyében hasonlóan nem tettek semmit a hatóságok, sőt, a polgármester és a tanácsosok maguk is próbálták az új esetek elhallgatására rábeszélni az orvosokat, fürdősöket. A hatalmi visszaélések és a város csődközeli helyzete miatt 1737 őszén uralkodói rendeletre leváltott, de részben újra megválasztott magisztrátus tagjai kényszerpályán mozogtak. A még járvány nélkül is több éves bevételeik többszörösét kitevő adósságok miatt mindenáron igyekeztek elkerülni a gazdasági életet megbénító és a lakosok körében rendkívül népszerűtlen pestiszárlat bevezetését. Ezt egyedül a járvány behurcolójának tartott ortodox délszlávokkal, azaz a többségében általuk lakott Tabán külvárossal merték megtenni. A városlakók, különösen az egészségesek számára, az egyik legnagyobb megpróbáltatást a szokásos intenzív kommunikáció jelentős beszűkülése jelentette. A jelenlévők társadalmában, amikor az emberek többsége szóban értesült a hírekről, a járványhelyzet kihirdetése egyben azt vetítette elő számukra, hogy hosszabb-rövidebb ideig teljes vagy részleges elszigeteltségben kell élniük akkor is, ha családjukkal, háznépükkel együtt nem fertőződnek meg. Fürdő, templom, fogadó, piac, a legfontosabb közösségi találkozóhelyek bezártak, esetleg kedvezőbb betegszám esetén szigorú korlátozásokkal működtek. Felsőbb utasításra a magisztrátus a városon belüli kapcsolatokat is korlátozta, hogy elkerüljék a városrészek lakóinak találkozását, keveredését.

A pestis elmúlását, megmenekülésüket, a nélkülözés és az elszigeteltség végét, a város rendjének helyreállítását pompás ünnepséggel ülték meg. A járvány végét mindenki számára egyértelműsítő körmenetek, majd az ezt követő profán mulatozás nemcsak a feszültségek nyilvános feloldását jelző alkalmak, hanem a hivatalos események, a körmenet ismét tudatosította a résztvevőkben, nézőkben: a társadalmi hierarchia és a katolikus egyház elsőbbsége Budán nem változott. A vizsgálóbizottság tagjai a tárgyalások során teljesen egyetértettek abban, hogy a jövőbeli hasonló esetek elkerülése érdekében a büntetések kiszabásával példát kell statuálni. Fontosnak tartották, hogy az ítéletek végrehajtásának minél több nézője legyen, ezért a kivégzésekre rendkívüli módon a városrész központjában, az elkövetés helyén és a közel eső piactéren (a mai Szarvas téren), nem pedig a katonaság vagy a város vesztőhelyén került sor, ami sokkal népesebb nézőközönséget vonzott, ráadásul célzott üzenetet hordozott a tabáni lakók számára. A bizottság minden tagja és minden kormányzék támogatta azt az elképzelést, hogy mivel a tabáni tumultus tanulságait gyorsan elfelejtenék, ezért tartós emlék, az eredeti terv szerint kőből, de később fából faragott oszlop állítása szükséges. Az egyszerű, olvasni nem tudó emberekre gondolva, hogy a lényegét ők is megértsék, majd

másokat megkérdezve pontos képet alkothassanak, az oszlopra vésették a fürdős szörnyű halálát kiöltő elkövetők levágott fejének és kerékbe tört testének képét.

Az értekezés eredményeinek összegzéseként kiemelendő, hogy az újra keresztény kézre került, fővárosi címe valós tartalmának visszaszerzésére törekvő Buda történetének eddig alig vagy egyáltalán nem vizsgált kérdéseivel foglalkozik. A budapesti és bécsi levéltárakból származó, sokféle, a számadásoktól a vizsgálati jegyzőkönyvekig és az egyéni beadványokig, peranyagokig terjedő forrástípusok szisztematikus átnézésével egészen újszerű, korábban fel nem használt, mégis rendkívül fontos részleteket sikerült feltárni. A városban lévő katonaság vagy az egyházak nyilvánossága, szerepe a források mennyiségéből, jellegéből adódóan csak érintőlegesen jelenhetett meg, ugyanakkor egyszersmind a városi hatóságoktól független kontrollforrásnak tekinthetők, más megvilágításba helyezik az eseményeket. A munka továbbá egyértelműen igazolja, hogy Buda jelentős létszámú délszláv (többségében ortodox) lakossága ellenére rendkívül erős szálakkal kötődött a német kultúrkör városainak polgári tradícióihoz. Ez a 18. század derekára még a város magyarországi rendiségben fokozatosan erősödő pozíciójának hatására sem veszített erejéből. Figyelemre méltó az a tény is, hogy a folyamatosan csödközeli helyzetben lévő, belpolitikai problémákkal küzdő város képes volt visszaszerezni első helyét Magyarország városai között.

IV. A tárgyalt kérdéskörökben korábban közzétett publikációk

Gyógyfürdők a török kiűzése utáni Budán. In: *FUT: Földrajz – Utazás – Történelem*. Szerk. Lendvai Timár Edit – Berta Erika – Lehoczki Zsuzsanna – Pravetz Beáta. Budapest, 2018. Martin Opitz Kiadó, 143–148.

Fürdőcultúra a töröktől visszafoglalt Budán. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 45. (2020) 65–82.

Meztelen igazság: társadalmi-etnikai konfliktusok a 18. század eleji budai fürdőkben. In: *Határ, határhelyzet, határátlépés: a határok fizikai és mentális működése, változása és emlékezete. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2020. évi, pécsi konferenciájának tanulmánykötete*. Szerk. Kiss Zsuzsanna – Szilágyi Zsolt. Szeged – Eger, 2022. Hajnal István Társadalomtörténeti Egyesület – Líceum Kiadó, 171–184.

Végjegyzetek

1. Johanek, Peter: Die deutsche Forschung über die Städte im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit in den letzten zwanzig Jahren. In: Fejtová, Olga–Hrubá, Michaela–Ledvinka, Václav–Pešek, Jiří–Sulitková, Ludmila (Hg.): *Städte im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit als Forschungsthema in den letzten zwanzig Jahren. Abhandlungen und erweiterte Beiträge der 30. wissenschaftlichen Konferenz des Archivs der Hauptstadt Prag, veranstaltet am 11. und 12. Oktober 2011 im Palais Clam-Gallas in Prag*. Praha, 2013. 301–340.
2. Schwerhoff, Gerd: Frühneuzeitliche Stadtgeschichte im Cultural Turn – eine Standortbestimmung. In: Schmidt-Funke, Julia A.–Schnettger, Matthias: *Neue Stadtgeschichte(n). Die Reichsstadt Frankfurt im Vergleich*. Bielefeld, 2018. 11–12., 20.

- 3 A témakörben keletkezett várostörténeti szakirodalom és forráskiadványok hatalmas mennyisége, az elmúlt három évtizedben szervezett munkacsoportok és tematikus konferenciák nagy száma miatt ezek részletes ismertetésétől eltekintünk. Tehetjük ezt azért is, mivel erről több kiváló historiográfiai áttekintés készült. Lásd Johanek i. m.; Schwerhoff i. m.; Manetsch, Thomas: Stadtgeschichtsforschung in der Schweiz seit 1990. Voraussetzung, Tendenzen und Perspektiven auf die Stadt des Mittelalters und der Frühen Neuzeit. In: Fejtová, Olga–Hrubá, Michaela–Ledvinka, Václav–Pešek, Jiří–Sulitková, Ludmila (Hg.): *Städte im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit als Forschungsthema in den letzten zwanzig Jahren. Abhandlungen und erweiterte Beiträge der 30. wissenschaftlichen Konferenz des Archivs der Hauptstadt Prag, veranstaltet am 11. und 12. Oktober 2011 im Palais Clam-Gallas in Prag*. Praha, 2013. 375–409.
- 4 Schlögl, Rudolf: Vergesellschaftung unter Anwesenden in der frühneuzeitlichen Stadt und ihre (politische) Öffentlichkeit. In: Schwerhoff, Gerd (Hg.): *Stadt und Öffentlichkeit in der Frühen Neuzeit*. Köln–Weimar–Wien, 2011. 29–37.
- 5 Foucault, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest, 1990.
- 6 Löw, Martina: *Raumsoziologie*. Frankfurt am Main, 2001.
- 7 Rau, Susanne: *Räume der Stadt. Eine Geschichte Lyons 1300–1800*. Frankfurt–New York, 2014.
- 8 A magyarországi várostörténet új útjairól részletes elemzést közöl német nyelven: H. Németh István: Neue Wege in der frühneuzeitlichen ungarischen Stadtgeschichtsschreibung an der Wende zum 21. Jahrhundert. In: Fejtová, Olga–Hrubá, Michaela–Ledvinka, Václav–Pešek, Jiří–Sulitková, Ludmila (Hg.): *Städte im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit als Forschungsthema in den letzten zwanzig Jahren. Abhandlungen und erweiterte Beiträge der 30. wissenschaftlichen Konferenz des Archivs der Hauptstadt Prag, veranstaltet am 11. und 12. Oktober 2011 im Palais Clam-Gallas in Prag*. Praha, 2013. 471–493.
- 9 Kállay István: *A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686–1848*. Budapest, 1989.
- 10 Granasztói György: *A barokk győzelme Nagyszombatban: tér és társadalom, 1579–1711*. Budapest, 2004.
- 11 Áldásy Antal: Polgármesterválasztás Budán 1705-ben. *Századok* 40. (1906) 22–40.; Schmall Lajos: *Adalékok Budapest székes főváros történetéhez*. 1–2. köt. Budapest, 1899.; Gárdonyi Albert: Buda város közigazgatása s közgazdasági viszonyai a XVII. század végén. *Századok* 50. (1916) 477–502., 585–619.; Gárdonyi Albert: Budapest közállapotai a 18. század elején. *Városi Szemle* 31. (1945) 204–226.; Bánrévy György: Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 5. (1936) 242–270.; Bónis György: *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708*. Budapest, 1962.
- 12 Némethy Lajos: *Nagyboldogasszonyról nevezett budapestvári főtemplom története*. Esztergom, 1876.
- 13 Schoen Arnold: Hölbling építómester Budán. *Művészettörténeti Értesítő* 7. (1958) 2–3. sz. 141–147.; Schoen Arnold: Il periodo Budense del capomaestro Ceresola. *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 6. (1959) 3–4. sz. 375–382.
- 14 Zoltán József: *A barokk Pest-Buda élete. Ünnepek, szórakozások, szokások*. Budapest, 1963.
- 15 Nagy Lajos: Budapest története 1686–1790. In: Nagy Lajos: *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. Szerk. Kosáry Domokos. Budapest, 1975. (Budapest története III. Főszerk. Gerevich László) 26–158., 191–254.; Bónis György: Városigazgatás, várospolitikai. In: Nagy Lajos: *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. Szerk. Kosáry Domokos. Budapest, 1975. (Budapest története III. Főszerk. Gerevich László) 159–190.
- 16 Gárdonyi Albert: Budapest közállapotai a 18. század elején. *Városi Szemle* 31. (1945) 204–226.
- 17 Kenyeres István: Buda és Pest útja az 1703. évi kiváltságleveléig. *URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv* 1. (2006) 159–201; Kenyeres István: Buda gazdálkodása a török alóli felszabadulástól a Rákóczi-szabadságharc kezdetéig. *URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv* 7. (2012) 377–400.
- 18 Géra Eleonóra: *Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1704–1707*. Budapest, 2009.; Géra Eleonóra–Oross András–Simon Katalin: *Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1699–1703*. Budapest, 2015.; Géra Eleonóra: *Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1708–1710*.

- Budapest, 2016.; Géra Eleonóra: *Kőhalomból (fő)város. Buda város hétköznapjai a 18. század elején*. Budapest, 2014.; Géra Eleonóra: *Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból*. Budapest, 2019.
- 19 Nagy János: „Hozzáfognak hát buzgón, hisz Turnus a példa”. Buda város követei az 1741. évi országgyűlésen. *Korall* 70. (2017) 5–22.; Nagy János: Lojális alattvalók és lokális érdekvédők. Buda város követei az 1728–29. évi országgyűlésen. *URBS Magyar Várostartörténeti Évkönyv* 15. (2020) 29–50.; Nagy János: Kalmárfy Ignác budai bíró sikkasztási ügye. Esettanulmány a XVIII. század végi budai városvezető elit történetéhez. *Fons* 27. (2020) 4. sz. 407–449.
 - 20 Simon Katalin 2017: *Magyar Várostartörténeti Atlasz 5. Buda II. kötet (1686–1848)*. Budapest, 2017.; Simon Katalin: Buda város topográfiai viszonyai és lakossága a 17–18. század fordulóján, az 1702-es összeírás. In: Géra Eleonóra–Oross András–Simon Katalin: *Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1699–1703*. Szerk. Géra Eleonóra. Budapest, 2015. 33–70.; Simon Katalin: Városi tér – egyházi tér. A katolikus egyház városi térhasználat a 18. századi Budán. *URBS Magyar Várostartörténeti Évkönyv* 14. (2019) 9–27.
 - 21 Lásd a 17. számú lábjegyzetet.
 - 22 Kümin, Beat: Wirtshaus und Gemeinde. Politisches Profil einer kommunalen Grundinstitution im alten Europa. In: Rau, Susanne–Schwerhoff, Gerd (Hg.): *Zwischen Gotteshaus und Taverne. Öffentliche Räume in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Köln–Weimar–Wien, 2004. 75–97.
 - 23 Susanne Rau megszorításokkal, de szervezetsége miatt a korabeli nyilvános-politikai életnek teret adó intézményi központok közé sorolja a piacokat és a vásárokat is. Rau, Susanne: *Räume. Konzepte, Wahrnehmungen, Nutzungen*. Frankfurt–New York, 2017. 162.
 - 24 Hatje, Frank: Zwischen Repräsentation und Konfession. Konflikte um Bedeutung, Nutzung und Architektur eines hamburgischen Stadtpalais im 18. Jahrhundert. In: Rau, Susanne–Schwerhoff, Gerd (Hg.): *Zwischen Gotteshaus und Taverne. Öffentliche Räume in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Köln–Weimar–Wien, 2004. 155–181.
 - 25 Dinges, Martin: Die Ehre als Thema der Stadtgeschichte: Eine Semantik im Übergang vom Ancien Régime zur Moderne. *Zeitschrift für Historische Forschung*, 16. (1989) 4: 409–440.; Schwerhoff, Gerd: *Historische Kriminalitätsforschung*. Frankfurt am Main–New York, 2011.
 - 26 Nagy Lajos: Adatok a budai városháza építésének történetéhez. *Budapest Régiségei* 22. (1971) 351–364.
 - 27 Fenske, Michaela: Marktkultur in der Frühen Neuzeit. Ein Werkstattbericht. In: Rau, Susanne–Schwerhoff, Gerd (Hg.): *Zwischen Gotteshaus und Taverne. Öffentliche Räume in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Köln–Weimar–Wien, 2004. 327–338.
 - 28 Budaer Bäder. *Öffentliche Plätze der Genesung und des Gesellschaftslebens*. Universität Graz, SOG 18: *Stadt und Zukunft: Europa und sein Südosten im 18. Jahrhundert*. Graz, 2021. május 28–29.; Neu zugewanderte, deutschsprachige Handwerker und Bürger in Buda. Kommission für Geschichte und Kultur der Deutschen in Südosteuropa (KGKDS): *Fenster zu „Neuen Zeiten“: Die Stadt im Wandel des langen 18. Jahrhunderts im Donau-Karpaten-Raum*. Leibnitz, 2021. szeptember 23–25.
 - 29 Molnár András: Polgárőrségek Magyarországon a napóleoni háborúk idején. *Hadtörténelmi Közlemények* 105. (1992) 3. sz. 94–119.

gera.eleonora_13_22